

מ א ס ך

לדברי ספרות, ביקורת והגות

ד

העורכים:

שלמה טנאי / דב סדן

תאגיד מוסדות התרבות
מכון למדעי היהדות
חסידי חסידות

יוצא ע"י אגודת הסופרים העבריים בישראל
בהוצאת "קרית ספר" בע"מ, ירושלים תשנ"ד

ש"י עגנון בן שבעים וחמש

א. י. ברור / רש"י עגנון וארץ נעוריו

א

רש"י עגנון זכה בחייו בלא גוזמה לש"י פרושים, אם לא למעלה מזה. אם נביא במנין את הפירושים לכל חיבור מחיבוריו, החיטוטים בכוונותיו שביודעים ושבלא-יודעים, חוששני כי ברבים מהפירושים, אף אם הפרשנים מומחים לספרות, לא יכיר הסופר את עצמו, כשם שאיוב לא יכיר את עצמו בפירושים קדמונים ואחרונים, שהחדירו לדבריו דור דור את הפילוסופיה שלו. אולי פרשנים כתיב ודרשנים קרי. ובכל זאת אטול רשות לעצמי לצרף את עצמי לדרשנים-פרשנים של ידידי הנערץ עלי למעלה מיובל שנים ולא מתוך הכרת גדולתו, על כוחו וחולשותיו גם יחד, אלא מתוך בקיאות ברקע הגיאוגרפי, החברתי והמדיני שבו צמח וגדל. אמנם בהשפעת הסביבה הטבעית על עמים ועל אישים הפריזו כבוד הקדמונים ויש שניסו להסביר את התפתחותם מתוך תנאי ארץ מוצאם בלבד, כדרך שמבארים תופעות בעולם הצומח והחי. לפני מאה וארבעים שנה, כשהתפשטה מאירופה המערבית החיבה ליון המורדת בשולטן, ניבאו חובבים נלהבים, כי יון המשוחררת תצמיח סוקרטסים אריסטוטלסים, פידיאסים ופריקלסים. בימי החלומות של שתי העליות החלוציות הראשונות חזינו נפלאות בדור שיגדל דרך חירות בארץ האבות. "דבר עברית והבראת" היתה סיסמתו של אליעזר בן-יהודה והכוונה היתה להבראה רוחנית מוסרית. עתה אנו יודעים, כי כשם שטרשי יון לא הקימו הילינים חדשים, כך לא קמו לנו אלא "צברים" שקלסתרם פרובלימטי למדי. הלכך אין לבסס פירוש של גדול על ה"צמיחה מן הקרקע". במדרש תנחומא (שלח ו') נאמר: יש ארץ מגדלת גבורים ויש ארץ מגדלת חלשים, ויש ארץ מגדלת אוכלוסין ויש ארץ ממעטת אוכלוסין. לכך יסכים גם המדע, אבל אין לאמור: יש ארץ מגדלת עגנונים ובוברים, וארץ כזאת היתה גליציה המזרחית היהודית בימי פראנץ יוסף קיסר. ובכל-זאת ירשו שני גדולי הדור בעמנו כיום משהו מארץ מוצאם וסביבתם בימי נעוריהם. המשורר הפולני זיגמונט קראשינסקי, אחד מן השלישיה הגדולה אשר בני עמם יקראו להם "חוזים" *wieszcze*, כתב: ימי הנוער כפסל המה, המפסלים את החיים כולם, אמנם ימי הנוער חיש יעבורו אבל רשמי מפסלתם לאורך ימים. והמשורר הגרמני כתב: רצונך להבין את המשורר לך לארצו. הבא לפרש את עגנון ישתדל להכיר את חיי שבוש (בוצ'אץ) עירתו והעיירות יאולוביץ ומונאסטירישץ' ואחרות, הקטנות ממנה. ציינתי, שעגנון יליד גליציה המזרחית הוא. זוהי ארץ גדולה, כמעט פי שלושה ממדינת ישראל, ומכוניות לא היו עדיין בימי נעוריו של עגנון, וכדי להגיע לעיר רחוקה כמה עשרות קילומטר צריך היה לעקוף ברכבת פי שנים או שלשה מן המרחק בקו האוירי ולעבור פעם או פעמים מקו לקו. נמצא שטרנפול וברודי, ערי ההשכלה הגליצאית, וקולומיה עיר "עמך" גדולה, רחוקות היו מ"שבוש" של צ'אצ'קס-עגנון, שגוון מיוחד היה לה בקרתנות בעל-ביתית. ואין צורך לומר

ש"שבוש"בוצ'אץ' וגליציה המזרחית כולה שונה מפודוליה הרוסית שממזרח ומווהלין הרוסית שמצפון. מבוצ'אץ' לגבול הרוסי היו 57 קילומטר, בכל זאת היו בוצ'אץ' שבפור דוליה האוסטרית וקמיניץ שבפודוליה הרוסית כשני עולמות רחוקים ושונים זה מזה. מסך-ברזל הפריד ביניהן, וביחוד אמורים הדברים ביהודים. יהודי גליציה המזרחית ידעו כי רוסיה היא ארץ קרה, וכן סיפרו: מעשה באיש תם שהגיע לגבול והושיט את ידו מעבר לקורה החוסמת את הדרך בין מלכות החסד של קיר"ה ובין מלכות הרשע של פ'ונייה (הכוונה לרוסים וביחוד לצאר) חזר ואמר: אוי, שם באמת קר. לו ידע אותו תמים להבחין באוירה הרוחנית והחברתית, צדק באמת בחשבו, שאותה קורה מפרידה בין שני אקלימים. יהודי גליציה בכלל ובני פודוליה הגליצאית הקרובים לגבול בפרט, היתה להם הרגשה, כי ב"מלכות של חסד" הם חיים. יהודים יכולים לשבת בכל מקום שלבם הפך, בעיר ובכפר, לעסוק בכל משלח-יד, לנסוע ולעבוד ממקום למקום בלא דרכונים ופריפוסטקות (רשיון מעבר), ללא אימת ז'אנדארמים, אם לא עסקו במסחר פסול. הקיסר הישיש נערץ על ידי היהודים יותר משהוא נערץ לכל אומה ולשון אחרת בין תריסר העמים שבמונארכיה ההאבסבורגית. גם המוני-העם ידעו ש"הקיסר שלנו" הוא ליבראלי, ואת שם התואר ליבראלי פירשו לשון נטריקון ליבר-אלע, כלומר אוהב את כל נתיניו, ואת היהודים בכללם. והיו בטלנים, שיחסו לו לקיסר הארכיקתולי חיבה מיוחדת ליהודים. בימי נעוריו של עגנון היו רוב תאחוות הגדולות בפודוליה הגליצאית בידי היהודים, מהן לצמיתות, מהן בחכירה. בובר מספר, כי ימי ילדותו עברו עליו באחוות אצילים שקנה אביו או סבו רבי שלמה בובר. והמסחר והמלאכה והחרושת המועטה גם היא היתה, רובה ככולה, בידי יהודים. שיכבה דקה בלבד מבין יהודי גליציה עשירים היו, אבל היתה שיכבה רחבה יותר, עשרה עד תריסר אחוזים של בעלי-בתים אמידים, שנהגו בעל-ביתיות לפי מיטב המסורת היהודית. הן ברמת החיים במאכל ומשתה, בלבוש ובדירה והן בידיעת התורה, בדיוק במצוות ובמתן צדקה בגלוי ובסתר. שיכבה זו היתה סגורה בתוך תוכה, נפרדת מהמוני העם, עמי-הארצות, עובדי עבודת-יד. בעל-מלאכה היה מחוץ לחוג הבעל-ביתי הזה. בתקופת האמנציפציה המלאה, שהתחילה ב-1867, התפשטה בחוג זה גם השכלה חילונית מערבית, למעשה גרמנית בלבד. על צרפתית ואנגלית שמעו משכילי בוצ'אץ' והעיירות הסמוכות, אבל לא היה להם מושג כל-שהוא על הספרות שבלשונות אלה ועל תולדות עמים אלה. נמצאו אוטודידאקטים עקשנים, אחד בחמש עיירות, שלמדו צרפתית מעצמם וקראו את הכתב כמו בגרמנית. בימי ילדותי הכרתי מלמד-משכיל מחוג העיירות של עגנון, שהיה אומר, שמה ש"העולם" קורא ז'אנדארמים הוא טעות, צריך לקרוא גענס דארמעס (לפי הקרי הגרמני). עד היום כותבים אצלנו "סואץ" במקום סואס לפי קרי גרמני, שהגיע לידינו בכתבי צרפתי. שמואל יוסף צ'אצ'קס נולד על ברכי משפחה בעל-ביתית למדנית. ככל בני-הנוער משיכבה זו חפשי היה מעול עבודה, ולו נשאר בבית הוריו ונשא אשה בעירו, כי אז אכל ארבע שנים מזונות על שולחן הוריו והורי אשתו קודם שהיה נרתם בעול פרנסה. בחורים שכמותו עסקו בתורה ובהשכלה והרבו להתווכח על ספרים שקראו. והם קראו, כרגיל, הרבה, ספרות יפה בלשון הגרמנית מקורית ותרגומים. תרגומים של סופרים סקאנדינביים ורוסיים היו נושרים מחיקתם של בחורי-חמד הצ'אצ'קסים בכל עיירה שהכרתי בגליציה הדרומית-מזרחית. אני חניך גימנסיה פולנית משנת השבע-עשרה לחי (אחרי חדר ולימודי חול מפי מורים פרטיים), קראתי בעיקר פולנית והתחלתי ליהנות גם מקריאה בלטינית ויונית, ואלו צ'אצ'קס ובחורי בית המדרש הישן שהתמשכלו, עולםם הרוחני של הפולנים היה רחוק מהם, כאילו ישבו

בלב גרמניה. ולשנינו יחד, חניכי הגימנסיה ומשכילי בית המדרש, זר היה עולמם של הרוחנים (עתה אוקראינים יקראו להם), שהיו רוב של שבעים-שמונים אחוזים בסביבה בה ישבנו. את חטאי אזכיר, כי מכל הספרות האוקראינית קראתי רק רומאן אחד של איוואן פראנקו ושיר או כמה שירים קצרים של שבצ'נקו. זרים היינו לשכנינו שהקיפנו מסביב. עגנון חי כולו בסביבתו היהודית של עיירתו, החבויה בעמק נהר סטריפה המרופש. לא השתתף בכאבם של הפולנים על אבדן מולדתם וכשלון מרידותיהם, ולא בהסתערותם של משכילי האוקראינים להשכלה ולחופש ולשוויון עם הפולנים ולחלק בשלטון לפי מספרם הרב בארץ. הוא הציץ רק מעט לתהום-דלותם בחומר וברוח של השכבות הרהבות בעם, לא ישב בכפר ובפרבר-יעוני, לא נסע מהכפר לעיר עם עגלונים וסבלים ובעלי-מלאכה עניים. לא קלט את הבל פיהם, שלא היה נקי מגיבול בהיותם בינם לבין עצמם. חוששני שאת שיחתו של הקצב ב"נעורינו ובזקנינו" קיבל מכלי שני ולא ישב מימיו חצי שעה רצופה בחברתו של ברנש כזה. בקרב משכילי בוצ'אץ' המעטים מצויים היו גם סוציאליסטים מרדנים ואפילו אנארכיסטים, אבל לא מחוגם הבעל-ביתי למדני של הצ'אצ'קסים ודומיהם יצאו. עגנון מצליף על קרתנותם של ציוני בוצ'אץ', אבל למהפכנות, לשידוד מערכות החברה, לא הגיע. לשונות של בעלי-עגלה ופשוטי בני אדם גסים תמצא — אם הנך משתוקק להן — בכתבי שניאור, ולעולם התחתון יביאך שלום אש; עגנון כולו בעולמם של תלמידי חכמים, של חלוצי העליה השניה, של פרופסורים באוניברסיטה; עולמם של נחותי הדרגה רחוק ממנו כיום כשם שהיה לפני חמשים ושש שנים בצאתו מעיר מולדתו.

ימי נעוריו עברו עליו בשלוה בחוגו הבעל-ביתי, בבית הורים שדאגו למחסוריה ואף פינקוהו כבחור מושלם. אותה שלווה בביתו ובעיירתו הנרדמת, ואותם החוגים ששעתם היתה תמיד פנויה לספר חידוש בהלכה או באגדה, מעשה ברב גאון או בצדיק עושה נפלאות, ולהבדיל בחוג המשכילים ויכוחים על האופטמאן ועל זודרמאן, על איבסן ועל טולסטוי ועל גורקי ועל צ'חוב (דומני שאת דוסטויבסקי לא גילו משכילי בוצ'אץ' ועיירות גליציה אחרות). אותו העדר חפזון ללכת לבית הספר, למשרד או לסדנה, הם שהולידו את האפיקן ש"י עגנון, שכל חיבוריו הם שירת אפוס ללא הכסאמטר וללא חרוז.

אותם הגיבורים, ששיחותיהם בעגלה ובקרן הרכבת ובבית המדרש וסתם ברחוב הם פס ארוך מענין לענין ובאותו ענין, כולם יסוד ראשון להם בשיחות בבוצ'אץ' בשנות תרס"ג עד תרס"ה, שבהן המשורר המבוגר לפני-עתו התבונן בעינים פקוחות והקשיב באזנים מבחינות צלילים דקים למתרחש בסביבתו. ארץ הדגן השמנה של פודוליה ומי הסטריפה הדלוחה כל הימים והשמים האפורים שמעל לבוצ'אץ' לא הצמיחו את האפיקן, אבל האוירה השלוה והשקטה במלכות של חסד, ללא דאגה וחפזון, בבית הורים בעל ביתים סייעו להתפתחותו. מכאן גם העדר המרירות והמרד והיאוש בכתביו. לו נולד וגדל במרחק ששים קילומטר מזרחה, כי אז טעם את טעמו של הו'אנדארם הרוסי, את הבזיונות יום-יום והפרעות מפרק לפרק ובלא ספק היה מתחבר עם "שונים" ונלחם עמם במהפכה הרוסית הראשונה (1905). המרירות והזעם והקיצוניות היו מלווים אותו כל ימי חייו ומטביעים את חותמם על יצירותיו. בקמנץ פודולסק או בעיירות בסראביה, הקרובה גם היא לפודוליה הגליצאית, לא יכלה לקום אותה מוזיגה הארמונית ושקטה של חינוך בית המדרש הישן, המלא תורה כרימון, עם משכיל שירד לעומקה של הספרות היפה הגרמנית, בלע הרבה מן הסקאנדינאויות ומשהו מהרוסית בתרגום גרמני.

בדברי פרשנות-דרשנותי המעטים לא הדרכתני את הקורא בארצו של המשורר כעצתו של המשורר הגרמני, באתי אך לעורר פרשנים-דרשנים שלא די להתעמק בטכסטים של עגנון ולבקש בהם כוונות גלויות ונסתרות, אלא דרושה ידיעה מלאה של הרקע, שבו גדל המשורר כדי להבין ימי בחורותו שפסלו במפסלות אמן את דמותו. פודוליה הגליצאית היהודית היא ערש מוצאו של עגנון. אותה יש להכיר היטב כדי להבין, לא די בכללות של "גליצאי", כי טרגופול במזרח וטארנוב במערב וכן בוצ'אץ במזרח ובובוב או סאנדז במערב שונות בהרבה זו מזו הן. עגנון הציב מצבת נצח לבוצ'אץ עירו, לא הניח, כנראה, בריה שהכיר בה שלא הכניסה בחיבוריו. יתר גליציה היהודית יורדת במות שרידיה הותיקים לתהום הנשיה. ועל כך אוי ואבוי לנו, זקני-הדור.